

تجاوز از دفاع مشروع و آثار آن در قانون ایران و افغانستان

معصومه محسنی^۱ و محمدحنیف نظری^۲

چکیده

دفاع مشروع به عنوان یکی از اصول اساسی حقوق کیفری، در قوانین کشورهای مختلف، به ویژه ایران و افغانستان، جایگاه ویژه‌ای دارد. این پژوهش ابتدا به بیان پیشینه تحقیق، مفهوم، شرایط تحقق دفاع مشروع و تجاوز از آن در نظام‌های حقوقی ایران و افغانستان می‌پردازد. این مقاله با روش تطبیقی و تحلیلی پس از تبیین جایگاه دفاع مشروع در حقوق کیفری و اهمیت آن در صیانت از حقوق فردی و اجتماعی، شرایط اساسی تحقق آن، از جمله ضرورت دفاع، وجود خطر قریب‌الوقوع، تناسب میان دفاع و خطر، و عدم امکان توسل به مقامات رسمی، در حقوق هر دو کشور مورد مذاقه تطبیقی قرار گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هر دو نظام حقوقی، دفاع مشروع را به رسمیت شناخته‌اند و در صورت تجاوز از آن مجازات‌هایی را مقرر داشته‌اند، اما در نحوه بیان، قلمرو شمول و صراحت مقررات تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود. حقوق ایران، شرایط دفاع مشروع را به صورت منسجم در یک ماده قانونی مدون ساخته است، در حالی که در حقوق افغانستان، این شرایط در مواد مختلف کد جزا و با جزئیات بیشتر بیان شده است. همچنین برخی ابهامات، مانند عدم تصریح به دفاع از «آبرو»، در آن دیده می‌شود. این تفاوت‌ها می‌تواند بر تفسیر قضایی و کارآمدی این نهاد در عمل تأثیرگذار باشد. در نهایت، این مقاله بر لزوم نگرشی جامع به دفاع مشروع، با در نظر گرفتن هم جنبه حمایتی از حقوق فردی و هم الزامات حفظ نظم عمومی، تأکید می‌ورزد.

کلیدواژه‌ها: مجازات، حقوق، مشروع، ضرورت، تناسب.

۱. دانش‌پژوه دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، جامعه المصطفی العالمیه، افغانستان.

۲. دانش‌پژوه کارشناسی ارشد، سنتش از دور سیستم اطلاعات مکانی.

مقدمه

دفاع مشروع یکی از مباحث مهم و اساسی در حقوق کیفری است که به افراد اجازه می‌دهد در برابر تجاوزات غیرقانونی به جان، مال، ناموس و عرض خود یا دیگران از خود واکنش نشان دهند. سیر تحول دفاع مشروع و تجاوز در حقوق ایران که منبعث از فقه اسلامی می‌باشد، به دوره قانون‌گذاری مدرن قبل از انقلاب سال ۱۳۰۴ ه.ق برمی‌گردد که در قانون مجازات عمومی، دفاع مشروع به‌عنوان عامل رافع مسئولیت کیفری پنداشته شده، اما معیارهای کلی آن محدود بود. پس از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ و تدوین قوانین مبتنی بر فقه اسلامی، دفاع مشروع جایگاه بهتری یافت. سپس در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ شرایط دفاع مشروع به صورت دقیق در ماده ۱۵۶ و ۱۵۷ بیان شد. بنابراین اگر دفاع بیش از حد ضرورت باشد، عنوان دفاع مشروع منتفی شده و عمل ارتكابی جرم محسوب می‌شود. به این ترتیب مفهوم تجاوز از دفاع مشروع به صورت ضمنی و روشن در نظام حقوقی ایران تثبیت شد. همین‌طور در نظام حقوقی افغانستان نیز همانند ایران مبتنی بر فقه حنفی و عرفی استوار می‌باشد. در قانون جزای افغانستان مصوب ۱۳۵۵ دفاع مشروع به‌عنوان عامل موجه جرم شناخته می‌شد، اما مقررات کلی آن فاقد تفکیک و تشخیص حدود دفاع بود و عمدتاً به قاضی واگذار می‌شد. سپس در قانون جزای جدید ۱۳۹۶، دفاع مشروع با جزئیات بیشتری تنظیم شد که این امر نشان‌دهنده پذیرش صریح مفهوم تجاوز از دفاع مشروع در حقوق کیفری معاصر افغانستان است. نوآوری این تحقیق در بررسی مرزبندی دقیق میان دفاع مشروع و تجاوز از آن، مقایسه مبانی قانونی و آثار کیفری و مدنی این پدیده در دو کشور، و تبیین پیامدهای حقوقی گذشت از مرزهای دفاع مشروع برای مرتکب، به‌صورت منسجم و مقایسه‌ای کار شده است.

مفهوم دفاع در لغت به معانی مختلف آمده از جمله: نگهداری کردن و دور کردن، پاسخ مقابل را دادن و دستبرد دشمن (انسان یا حیوان) را نگهداری کردن (معین، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۴). فرهنگ دهخدا، دفاع را چنین معنی کرده است: دفاع یعنی موج کلان از دریا، هر چیزی عظیم که بدان مثل وی دفع می‌شود، چیزی کلان و عظیم که بدان مثل خودش را دفع کنند. همچنین دفاع کردن به معنی دفع شر و دفع حمله کردن است (دهخدا، ۱۳۷۷). از بررسی معنی لغوی به‌دست می‌آید که دفاع در لغت به معنی دور نمودن با استفاده از خشونت و زور است. این مفهوم در جوامع مختلف به‌عنوان یک حق فردی و اجتماعی شناخته می‌شود.

اصطلاح دفاع مشروع در نظر حقوقدانان

۱. دفاع مشروع یا دفاع قانونی عبارت است از توانایی بر دفع تجاوز قریب‌الوقوع و ناحقی که نفس، عرض، ناموس، مال و آزادی تن خود یا دیگری را به خطر انداخته است. دفاع مشروع قدرت بازدارنده با هدف جلوگیری از خطرهای است که رهایی از آن جز با ارتکاب جرم ممکن نیست. ولی دفع و جلوگیری از خطرهای مذکور هیچ‌گاه نباید با انگیزه انتقام‌جویی و آزار و اذیت توأم باشد. از این رو، اعمال دفاعی از یک سو به شرط ضرورت و از سوی دیگر به شرط تناسب مقید شده است (اردبیلی، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۲۸۸).

۲. دفاع مشروع عبارت است از دفع حمله ناحق نسبت به جسم و جان، مال، ناموس، و عرض یا آزادی تن خود یا دیگری در چارچوب قانون (ولیدی، ۱۳۷۴، ص. ۱۶۱). دفاع مشروع یکی از حقوق افراد است که برای حفظ جان، مال، ناموس خود یا دیگری در موارد ضروری شناخته شده است. با توجه به این تعاریف می‌توان گفت که دفاع مشروع زمانی صورت می‌گیرد که خطر قریب‌الوقوع باشد و هیچ راهی برای دفع کردن عمل مهاجم وجود نداشته باشد. همین‌طور در قانون پذیرفته شده است، دفاع باید متناسب با حمله مهاجم باشد یعنی از کمترین عمل شروع شود و با همان اندازه که قابل دفع باشد بیش از آن مجاز نیست.

موضوع دفاع مشروع در قانون ایران و افغانستان

دفاع مشروع در قوانین همه کشورها آمده است و گاه قانون‌گذاران در اوضاع و احوال خاص، ارتکاب افعالی را که در شرایط عادی جرم است، جرم نمی‌شناسند؛ یعنی آن فعل یا ترک فعلی را که جرم می‌سازد، از بین می‌برد. دفاع مشروع یکی از این اوضاع و احوال است که اسباب اباحه یا عوامل موجه جرم نام دارد. قانون‌گذاران ایران و افغانستان هم به‌طور صریح به این بحث در قانون اشاره کرده‌اند. در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ ایران تعریف و شرایط دفاع مشروع را بیان نموده است: «هرگاه فردی در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هرگونه تجاوز یا خطر قریب‌الوقوع با رعایت مراحل دفاع مرتکب رفتاری شود» که طبق قانون جرم محسوب می‌شود، در صورت اجتماع شرایط مجازات نمی‌شود. اما ماده ۱۲۵ کد جزای افغانستان مصوب سال ۱۳۹۶ تعریفی از دفاع مشروع ارائه نداده است بلکه به‌طور مصداقی بیان نموده است:

۱. ارتکاب عمل به‌منظور دفاع مشروع جرم شناخته نمی‌شود.

۲. دفاع مشروع به شخص مورد تهدید اجازه می‌دهد تا از استعمال وسایل لازم به منظور دفاع از هر عمل جرمی‌ای که خطر تجاوز بر جان، ناموس، آزادی یا ضرر مالی برای دفاع‌کننده یا شخص دیگری ایجاد می‌کند، استفاده نماید.

گاهی قانون‌گذار حق یا اجازه و اختیاری را برای گروهی از اشخاص در نظر گرفته است که وصف مجرمانه آن‌ها را از بین می‌برد (منصورآبادی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۱). همچنین ایجاد حق دفاع را در ماده ۱۲۶ ک.ج.ا. «حق دفاع مشروع هنگامی به‌وجود می‌آید که دفاع‌کننده روی اسباب معقول و دلایل منطقی یقین نماید که خطر تجاوز بر جان، ناموس، آزادی یا مال خودش یا شخص دیگری متوجه شود». قانون‌گذار ایران تعریف و شرایط را در یک ماده بیان نموده است ولی قانون‌گذار افغانستان تعریف ارائه نداده است، بلکه مصداقی را بیان نموده است. به نظر می‌رسد این یک نقطه قوت است چونکه مصداق روشن‌تر است و دیگر اینکه عدم تعریف و ذکر کلمه آبرو از جامعیت ماده می‌کاهد. آبرو مسئله مهمی است و می‌بایست در قانون اشاره می‌شد که قانون ایران از این جامعیت تا حدودی برخوردار است.

نکته دیگر اینکه ناتوانی دیگری که در قانون ذکر شده آیا شامل همه افراد جامعه می‌شود یا خیر؟ تبصره ۱ ماده ۱۵۶ ق.م.ا. «آزادی تن دیگری در صورتی جایز است که او از نزدیکان دفاع‌کننده باشد؛ یا ناتوان از دفاع بوده یا تقاضای کمک نماید؛ یا در وضعیتی باشد که امکان استمداد نداشته باشد». از این ماده چنین نتیجه حاصل می‌شود که فردی که عملش دفاع مشروع محسوب می‌شود باید این شرایط را که در قانون آمده دارا باشد و در غیر این صورت فعل این فرد، دفاع مشروع به شمار نمی‌آید. قانون‌گذار افغانستان در ماده ۱۲۵ دفاع از شخص دیگری را بیان کرده ولی مشخص نکرده است که شامل کدام اشخاص می‌شود، بلکه به‌طور مطلق آورده است. این‌طور برداشت می‌شود که شامل همه افراد می‌شود چه از نزدیکان باشد، تقاضای کمک کرده باشد یا نه. شاید هم منظور قانون‌گذار از مطلق بیان کردن این بوده باشد که همه افراد جامعه را مسئول بدانند در برابر متجاوز یا اینکه از این مهم غفلت کرده است. درحالی‌که در قانون باید هر مسئله را به‌طور صریح بیان کند تا اینکه کسی دچار سردرگمی نشده و خللی در قضاوت وارد نکند.

شرایط جواز دفاع مشروع در قانون ایران و افغانستان

دفاع مشروع سه رکن دارد که عبارت است از: رفتار مهاجم، رفتار مدافع و شرایط هر یک از این دو (منصورآبادی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۷). در ذیل شرایطی را که قانون‌گذاران افغانستان و ایران بیان نموده‌اند اشاره خواهیم کرد.

۱. دفاع مستند به قرائن معقول یا خوف عقلایی

زمانی دفاع را می‌توان مشروع تلقی کرد که خطر و حمله تحقق پیدا کرده باشد یعنی ابتدا فرد یقین کند که خطر او را تهدید می‌کند و پس از آن فرد در مقابل آن به دفاع بپردازد؛ و یا اینکه خطر قریب‌الوقوع بوده و با قرائنی معلوم باشد. یعنی هر انسان عاقل و متعارفی که در این شرایط قرار داشته باشد، به این نتیجه برسد که خطری او را تهدید می‌کند و برای نجات از این خطر باید اقدامی انجام دهد. بند ب ماده ۱۵۶ ق.م.ا. «دفاع مستند به قرائن معقول یا خوف عقلایی باشد». ماده ۱۲۶ ک.ج.ا. «دفاع مشروع هنگامی به‌وجود می‌آید که دفاع‌کننده روی اسباب معقول و دلایل منطقی یقین نماید که خطر تجاوز بر...». بنابراین تأکید بر قرائن معقول باعث می‌شود به افراد کمک کند تا در شرایط بحرانی، تصمیمات منطقی و معقول اتخاذ کنند. با تعیین این شرایط خاص برای دفاع مشروع، موجب می‌شود که حقوق متهم حفظ شود و برای جلوگیری از سوءاستفاده از حق دفاع کمک می‌کند. قانون‌گذاران افغانستان و ایران دلایل معقول را به صراحت بیان نموده‌اند.

۲. خطر تجاوز به سبب اقدام آگاهانه فرد

اگر شخصی رفتاری انجام دهد که موجب شود دیگری تحریک شده و به او حمله کند، نمی‌تواند دفاع خود در برابر این حمله را دفاع مشروع تلقی کند. از این رو به‌خاطر مشروع نبودن چنین دفاعی، اگر در جریان آن دست به قتل یا ضرب و جرح مهاجم بزند، مسئول رفتار خود بوده و به‌خاطر آن مجازات خواهد شد، زیرا خود او با انجام رفتارهای تحریک‌آمیز زمینه حمله را فراهم کرده است. مثال اگر شخصی با دشنام دادن به دیگری، او

را تحریک کند و این شخص به دلیل دشنام عمدی، تحریک شده و به او حمله کند، به اقدامات فردی که ابتدائاً شروع کرده باشد دفاع مشروع صدق نمی‌کند. بدیهی است، اگر مدافع مشروع از حدود دفاع خارج شود، مثلاً در صدد تیراندازی به سوی سارق که با دیدن صاحب‌خانه دست‌های خود را به نشانه تسلیم بالا برده است برآید، نمی‌توان در مقابل این رفتار وی به دفاع مشروع دست زد (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۶، ص. ۳۶۴). بند پ ماده ۱۵۶ ق.م.ا. و بند ۶ ماده ۱۲۷ ک.ج.ا. صریحاً بیان نموده است که اگر کسی خودش سبب تحریک فرد دیگری شود، ارتکاب عمل ایشان دفاع مشروع صدق نمی‌کند و اگر باعث ایجاد صدمه در فرد حمله‌کننده شود باید مجازات شود. این مواد به وضوح بر لزوم مسئولیت فردی تأکید دارند و بیان می‌کنند که فرد نمی‌تواند از رفتار تحریک‌آمیز خود فرار کند و در عوض، باید عواقب آن را بپذیرد. قانون‌گذار باید نسبت به مدافع مشروع دیدگاه ارفاقی‌تری داشته باشد. زمانی که فردی، از سوی دیگری تحریک می‌شود ممکن است در وضعیت روانی مناسب قرار نداشته باشد و در اثر عصبانیت، رفتارهایی انجام دهد که فراتر از فعل تحریک‌کننده باشد. در این زمینه قانون‌گذار اشاره کرده است: «اگر مدافع مرتکب رفتاری شود که بیش از رفتار فرد تحریک‌کننده باشد مسئول خواهد بود». به نظر می‌رسد قانون‌گذار بدون توجه به شرایط روانی در زمان وقوع تحریک، این موضوع را مطرح کرده است درحالی‌که در مواقع ناراحتی، انسان نمی‌تواند به‌طور کامل بر وضعیت روانی خود مسلط باشد و باید ملاحظات مربوط به رفتار این فرد در نظر گرفته شود.

۳. عدم امکان توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت

اگر شخصی که مورد حمله واقع شده است بتواند با کمک گرفتن از مأموران انتظامی خطر و تجاوز ایجاد شده را از خود دفع کند، دیگر جایز نخواهد بود که شخصاً خطر یا تجاوز ایجاد شده را دفع کند، چونکه دفاع وظیفه اصلی قوای دولتی است و در نظر گرفتن حق دفاع برای شهروندان مربوط به حالتی است که امکان انجام این وظیفه از جانب آنان وجود نداشته باشد. به موجب بند ت ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی «توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت عملاً ممکن نباشد یا مداخله آنان در دفع تجاوز و خطر مؤثر واقع نشود». ماده ۱۳۰ کد جزای افغانستان «هرگاه توسل به مأمور عامه امنیتی جهت دفع خطر ممکن باشد، حق دفاع مشروع به‌وجود نمی‌آید». قانون‌گذاران هر دو کشور عدم امکان توسل به قوای دولتی را شرط دانسته‌اند که قانون‌گذار ایران عدم مؤثر واقع شدن عمل قوای دولتی را هم شرط دانسته و قانون‌گذار افغانستان کلی بیان کرده است. اگر قانون‌گذار افغانستان به این مسئله به‌طور خاص اشاره می‌کرد، می‌توانست به شفافیت و دقت بیشتر در قوانین کمک کند. به نظر می‌رسد ابهام در «عدم مؤثر واقع شدن عمل قوای دولتی» در قانون ایران وجود دارد که ممکن است سبب تفسیرهای متفاوت و عدم قطعیت در اجرای قانون شود. قانون‌گذار افغانستان به‌صورت کلی به مسئله اشاره کرده است؛ اگر به صورت جزئی بیان می‌کرد کمک بهتری برای مجریان قانون می‌کرد.

۴. دفاع یگانه وسیله دفع خطر

شخصی که در شرایط خطر قرار دارد، باید هیچ راه نجاتی نداشته باشد؛ به طوری که توسل به مأموران عمومی یا امکان فرار برای او مقدور نباشد. اگر بتوان خطر را به نحوی دیگر و بدون توسل به اشکال مجرمانه دفع کرد، دفاع مشروعیت ندارد (اخلاقی و هاشمی، ۱۴۰۱، ص. ۲۴). اگر مدافع بتواند با فریاد کردن و تهدید، متجاوز را از رفتار خود منصرف گرداند، باید به همین اندازه بسنده کند. حتی اگر مدافع بتواند برای دفاع از خود، جرم خفیف‌تری مرتکب شود این رفتار اولی است (اردبیلی، ۱۳۸۴، ج. ۱، ص. ۲۹۸). این مسئله در تحریرالوسیله هم آمده: «اگر بتواند از کشتن به وسیله فرار و مانند آن نجات پیدا کند، پس احتیاط در فرار است.» بند ۵ ماده ۱۲۷ ک.ج.ا. به صراحت بیان می‌کند که «دفاع یگانه وسیله دفع خطر باشد». با این حال، در قانون مجازات اسلامی ایران، این شرط به طور صریح ذکر نشده است. به نظر می‌رسد این شرط اهمیت زیادی دارد، زیرا می‌تواند از سوءاستفاده افراد جلوگیری کند.

۵. ماهیت غیرقانونی بودن تجاوز

حقوقدانان، غیرقانونی بودن را به عنوان یکی از ویژگی‌های آن قلمداد کرده و گفته‌اند، دفاع تنها در صورتی مشروع تلقی می‌گردد که در مقابل تجاوز غیرقانونی صورت گیرد (صانعی، ۱۳۸۲، ص. ۲۵۸). دفاع مشروع وقتی مصداق پیدا می‌کند که در مقابل تجاوز غیرقانونی یا غیرعادلانه باشد. در برابر غیرقانونی، اعمال به ظاهر تعرض آمیزی وجود دارد که مبنای آن دستور مقام صلاحیتدار و یا حکم قانون است، مانند جلب و دستگیری بزهکار و یا تحمیل کیفر به محکوم علیه (اردبیلی، ۱۳۸۴، ج. ۱، ص. ۲۹۴). بنابراین در ماده ۱۵۷ ق.م.ا. پیش‌بینی شده است: «مقاومت در برابر قوای انتظامی و دیگر ضابطان دادگستری در مواقعی که مشغول وظیفه خود باشند، دفاع محسوب نمی‌شود...». بند ۱ ماده ۱۲۷ ک.ج.ا. «دفاع در برابر عمل خلاف قانون و غیرعادلانه». بنابراین رفتار باید غیرقانونی باشد. اگر فردی وظیفه داشته باشد که نسبت به وظیفه‌اش اقدام را انجام داده یا دستور از طرف رئیس آن فرد بوده باشد مجازات نخواهد شد.

شرایط دفاع مشروع در حین تجاوز

دفاع مشروع زمانی مشروعیت پیدا می‌کند که اولاً قانون‌گذاری شده باشد. ثانیاً نیرویی که در دفاع مشروع استفاده می‌شود باید متناسب با شدت و نوع تهدید باشد. قانون‌گذاران ایران و افغانستان شرایط را در حین دفاع بیان نموده‌اند؛ از جمله شرط متناسب بودن رفتار مدافع است که در ذیل اشاره می‌شود.

۱. فعلیت یا خطر قریب‌الوقوع

یعنی قصد متجاوز مبنی بر تعرض به جان، مال، ناموس و آزادی تن خود یا دیگری به مرحله عمل واقعی رسیده باشد. به عبارت دیگر باید برای مدافع یقین و علم پیدا شود که تجاوز به وقوع می‌پیوندد و این یقین مستند به دلایل منطقی باشد. بنابراین گمان خطر یا تهدید را نمی‌توان قابل دفاع دانست، مثل تهدید لفظی یا تهدید به فعل که در آینده صورت گیرد. «با توجه به این شرط، هرگاه کسی قبل از حمله مهاجم یا مدتی پس از آن، از

روی انتقام‌جویی، شخص مهاجم را مورد ضرب و جرح قرار دهد نمی‌توان در توجیه عمل خود به دفاع مشروع استناد نمود» (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۶، ص. ۳۵۱). بند ۲ ماده ۱۲۷ ک.ج.ا. و ماده ۱۵۶ ق.م.ا. این شرط را بیان کرده‌اند. قانون‌گذاران هر دو کشور قریب‌الوقوع بودن را به‌طور صریح در قانون ذکر نکرده‌اند.

۲. رفتار ارتكابی برای دفع تجاوز یا داشتن خطر ضرورت

مشروعیت دفاع، مستلزم آن است که ارتكاب عمل مجرمانه در مقام دفاع تنها وسیله‌ای برای دفع تجاوز باشد. قانون‌گذاران دفاع مشروع را به‌عنوان یکی از عوامل اباحه جرم و موجهه به شمار آورده‌اند (منصورآبادی، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۲). در ماده ۱۵۲ ق.م.ا. آمده است: «هرکس هنگام بروز خطر شدید فعلی یا قریب‌الوقوع از قبیل آتش‌سوزی، سیل، طوفان، زلزله یا بیماری به منظور حفظ نفس یا مال خود یا دیگری مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌شود قابل مجازات نیست مشروط بر اینکه خطر را عمداً ایجاد نکند و رفتار ارتكابی با خطر موجود متناسب و برای دفع آن ضرورت داشته باشد». همچنین بند ۲ ماده ۱۵۶ ق.م.ا. و ماده ۱۲۶ ک.ج.ا. «حق دفاع مشروع هنگامی به‌وجود می‌آید که دفاع‌کننده روی اسباب معقول و دلایل منطقی یقین نماید که خطر تجاوز...» محقق می‌شود. اگرچه در قانون افغانستان کلمه ضرورت به صراحت ذکر نشده ولی از ماده فوق می‌توان برداشت کرد که ضرورت داشتن دفاع مشروع را به‌طور ضمنی بیان نموده است.

۳. متناسب بودن دفاع با خطر تجاوز

فرد مورد تعرض نباید در مقام دفاع مرتکب عملی شود که شدیدتر از خطر ناشی از تهدید حمله‌کننده باشد. «تناسب به معنی این است که عرف جرم ارتكابی را بسیار شدیدتر از ارزش مورد تهاجم نداند» (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۶، ص. ۳۶۸). همین‌طور، هیأت عمومی دیوان عالی کشور طی یک رأی اصراری دفاع مشروع نامناسب را مستلزم دیه و نافی قصاص دانسته است (رأی شماره ۲۰، مورخ ۱۳۷۵/۸/۲۹). همچنین در رأی هیأت عمومی دیوان عالی کشور مسئولیت متهم را، به لحاظ اینکه در مقابل سه نفر مهاجم مجهز به چوب و میله آهنی قرار داشته است، در حد کیفر قصاص نفس محسوب نکرده و در عین حال وی را به لحاظ عدم تناسب دفاع، کاملاً مبری از کیفر ندانسته است (گزارش روزنامه مأوی، مورخ ۱۳۸۷/۶/۲۶). به موجب بند ۴ ماده ۱۲۷ ک.ج.ا. «متناسب بودن دفاع با خطر مورد تهدید» و بند ۱ ماده ۶۱ قانون مجازات اسلامی سابق مصوب سال ۱۳۷۰، «دفاع با تجاوز و خطر متناسب باشد» صراحتاً بر آن تأکید شده بود. همانندی و تشابه دفاع و حمله یعنی نمی‌توان گفت در مقابل حمله به جان، جان مهاجم، در مقابل حمله به جسم، جسم مهاجم و در مقابل حمله به مال، مال مهاجم را مورد حمله قرار داد؛ زیرا ماده ۶۲۹ قانون تعزیرات مصوب سال ۱۳۷۵، که در حال حاضر به وسیله ماده ۷۲۸ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ نسخ شده است، صراحتاً اشعار می‌داشت که حتی برای دفاع از مال می‌توان به قتل مهاجم دست زد (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۶، ص. ۳۵۶). در قانون فعلی ایران این قید «متناسب بودن دفاع» به صراحت بیان نشده است. عدم ذکر این قید آثاری را به دنبال خواهد داشت مانند: تفسیر گسترده، ممکن است قاضی به راحتی عمل را به‌عنوان دفاع مشروع

بپذیرد؛ افزایش احتمال سوءاستفاده، افراد به بهانه دفاع اقداماتی را انجام دهند که غیرمنطقی باشد؛ عدم شفافیت در قضاوت، قاضی ممکن است در قضاوت خود با چالش‌هایی مواجه شود.

۴. استفاده مدافع از آسان‌ترین وسیله نجات

شخص مدافع، آسان‌ترین راه را انتخاب کند، مثلاً اگر با سروصدا کردن خطر دفع شود نباید دست به سلاح ببرد. اگر فرد بتواند فرار کند یا از راه‌های دیگر مانند فریاد زدن بتواند از دیگران کمک بگیرد و متجاوز را دفع کند. در واقع یکی از مهم‌ترین شرایط برای مشروع بودن دفاع این است که دفاع تنها راه ممکن برای دفع خطر و رهایی از حمله باشد و دفع مهاجم به هیچ وسیله‌ای ممکن نباشد. مثلاً شخصی با چوب به دیگری حمله می‌کند و فردی که مورد حمله قرار گرفته است چوب را از دست او بگیرد و سپس با همان چوب فرد مهاجم را بر سرش بزند و بکشد. در این حالت نمی‌تواند ادعا کند که برای دفاع از خودش مهاجم را کشته است، زیرا با گرفتن چوب از دست مهاجم، خطر رفع شده است و نمی‌توان گفت ارتکاب این فعل برای دفع بوده است. به موجب بند ۵ ماده ۱۲۷ ک.ج.ا. «دفاع یگانه وسیله دفع خطر باشد.» شرط مذکور در کد جزای افغانستان صریح بیان شده ولی در قانون مجازات اسلامی به‌طور صریح اشاره نشده است.

۵. همزمان بودن دفاع با حمله متجاوز

منظور از همزمان بودن این است که دفاع در مقابل حمله‌ای که قبلاً صورت گرفته است نباشد. اگر کسی در قبال حمله‌ای که قبلاً صورت گرفته مرتکب عملی شود در حقیقت در پی انتقام‌جویی بوده نه دفاع مشروع. قانون‌گذار افغانستان در بند ۳ ماده ۱۲۷ «همزمان بودن دفاع با حمله شخص متجاوز» را در کد جزا به‌طور صریح ذکر کرده است. در قانون ایران صریحاً نیامده ولی می‌توان در ماده ۱۵۶ از جمله «قريب الوقوع بودن»، همزمان بودن را برداشت کرد.

۶. حق دفاع مشروع تا دوام خطر

حق دفاع مشروع تا زمان دوام خطر یکی از شرایط مهمی است که در ماده ۱۲۸ ک.ج.ا. آمده است. این ماده بیان می‌کند: «حق دفاع مشروع تا دوام خطر ادامه داشته و با زوال آن خاتمه یابد» به این معنی که اگر متجاوز دست از حمله برداشت دیگر مدافع حق ادامه دفاع ندارد. با این حال قانون‌گذار ایران به این شرط به‌طور صریح اشاره نکرده است. در ماده ۱۵۶ ق.م.ا. می‌توان از قید «رعایت مراحل دفاع» این برداشت را کرد که منظور قانون‌گذار تداوم زمان باشد. یعنی حق دفاع تا زمان تجاوز قانونی و مجاز است نه بیشتر از آن. هر زمان که متجاوز دست از حمله برداشت، مدافع حق ادامه دفاع را ندارد. عدم ذکر این قید ممکن است سبب تفسیر نادرست از ماده شود و یک ضعف قانونی است که باید اصلاح شود.

آثار دفاع مشروع بر مدافع و متجاوز

دفاع مشروع برای هر دو طرف، یعنی متجاوز و مدافع، آثار خاصی به همراه دارد. در صورتی که مدافع شرایطی را که قانون‌گذار تعیین کرده است رعایت کند و در مقام دفاع از خود برآید و اقداماتی انجام دهد، از مجازات معاف خواهد بود. این در حالی است که اعمال متجاوز به‌طور غیرقانونی قابل سرزنش است. از سوی دیگر، متجاوز به دلیل نقض قوانین و تجاوز به حقوق دیگران، مسئولیت دارد و اعمال او به‌طور طبیعی مورد سرزنش قرار می‌گیرد. این تضاد میان حقوق مدافع و مسئولیت متجاوز، نشان‌دهنده اهمیت رعایت اصول قانونی در مواجهه با شرایط خطر است.

۱. اثر دفاع مشروع بر مدافع

دفاع مشروع به‌عنوان یکی از موارد توجیه‌کننده جرم شناخته شده و در صورت تحقق تمام شرایط آن، شخص مدافع که مورد تهاجم دیگری قرار گرفته در صورت دفاع از خود و دفع تهاجم، محتمل هیچ‌گونه مجازاتی نخواهد شد. در چنین وضعیتی، قانون‌گذار پاسخ فوری به فرد مهاجم را که در شرایط عادی ممکن است مشمول عناوین مجرمانه تلقی گردد، فاقد عنوان مجرمانه قلمداد می‌نماید. بنابراین عدم مسئولیت و مجازات فرد مدافع در حالت دفاع از خود، ناشی از فقدان عنصر قانونی جرم است. لذا با تحقق آن، واکنش فرد، تنها ظاهری مجرمانه داشته و از حیث قانون بر چنین واکنشی که در مقام استفاده از یک حق یا انجام یک تکلیف صورت می‌گیرد، عمل مجرمانه اطلاق نخواهد شد. با این حال، تحقق حالت دفاع مشروع و ثبوت آن نزد مدافع، به تنهایی برای سقوط مسئولیت از عهده وی کافی نیست، بلکه باید وجود حالت دفاع مشروع را اثبات کند و تا زمانی که وجود حالت دفاع در صورت اقامه دعوی علیه مدافع ثابت نشود، مسئولیت کامل دارد، زیرا قضاوت و داوری بر حسب ظاهر است (ناتری و شمس، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۷). بنابراین «یکی از دلایل مجازات نشدن مدافع مشروع این است که اصولاً دفاع مشروع مجازات ندارد. مجازات، عقوبت رفتار مجرمانه است. رفتاری که در قانون مجازات نداشته باشد، جرم نیست» (اردبیلی، ۱۳۸۴، ج. ۱، ص. ۳۰۲). تبصره ۲ ماده ۱۵۶ ق.م.ا. «هرگاه اصل دفاع محرز باشد ولی رعایت شرایط آن محرز نباشد اثبات عدم رعایت شرایط دفاع با مهاجم است». همچنین قانون‌گذاران افغانستان و ایران شرایطی را برای تحقق دفاع مشروع تصریح کرده‌اند که اثبات آن‌ها به عهده مدافع گذاشته شده که بیان شد. نکته‌ای که وجود دارد این است که صرف ادعای دفاع مشروع برای ثبوت آن کافی نیست، بلکه باید دلایل و مستندات وجود داشته باشد. اگر دفاع مشروع به اثبات رسید در قوانین کشورهای افغانستان و ایران فرد از مسئولیت مدنی و جزایی مبرا می‌شود.

۲. اثر دفاع مشروع بر متجاوز

هر کس در شرایط عادی مرتکب جرم شود، مستحق مجازات است. متجاوز نیز با شرایط عامه تکلیف که پایه و اساس مسئولیت کیفری است، در برابر اعمال مجرمانه خود، مسئولیت دارد و اعمال دفاعی مدافع، مانع مجازات او در قبال اعمال مجرمانه‌ای که مرتکب شده نمی‌شود. ضمن اینکه هرگونه صدمه و زبانی که بر او

وارد شود، قابل مطالبه نیست و خونش هدر است تا چه رسد به مالش که این امر بدیهی و روشن است (مروجی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۰).

۳. ارتکاب قتل در دفاع مشروع

سؤالی که مطرح می‌شود این است که در دفاع مشروع مدافع مجاز به قتل مرتکب است یا نه و دارای چه آثاری است؟

ماده ۱۲۹ ک.ج.ا. «ارتکاب قتل عمد به اساس استعمال حق دفاع مشروع جواز ندارد، مگر اینکه به منظور دفاع در برابر یکی از اعمال ذیل صورت گرفته باشد:

۱. دفاع در برابر عملی که خوف مرگ یا جراحت شدید از آن به دلایل معقول موجود.

۲. دفاع در برابر تجاوز جنسی یا تهدید آنی به آن.

۳. دفاع در برابر عمل اختطاف یا گروگان‌گیری.

۴. دفاع در برابر عمل حریق عمدی خطرناک.

۵. دفاع در برابر سرقت که مطابق احکام این قانون جنایت باشد.

۶. دفاع در برابر عمل داخل شدن غیرمجاز از طرف شب به منزل مسکونی یا ملحقات آن.»

مجازات فرد متعددی از دفاع مشروع: ماده ۳۸۰ ق.م.ا. «اگر شخصی برای دفاع و رهایی از اکراه با رعایت

شرایط مقرر در دفاع مشروع، مرتکب قتل اکراه‌کننده شود یا آسیب به او وارد کند، قصاص، دیه و تعزیر ندارد.»

ماده ۱۳۲ ک.ج.ا. «شخصی که با حسن نیت از حدود حق دفاع مشروع مندرج این قانون تجاوز نموده باشد،

جزای عمل وی در صورتی که جنایت باشد، به جنحه و اگر جنحه باشد، به جزای قباحت تنزیل می‌یابد.» تبصره

۲ بند ت ماده ۳۰۲ ق.م.ا. «چنانچه نفس دفاع صدق کند ولی از مراتب آن تجاوز شود قصاص منتفی است،

لکن مرتکب به شرح مقرر در قانون به دیه و مجازات تعزیری محکوم می‌شود.»

نتیجه‌گیری

دفاع مشروع به عنوان یکی از اصول بنیادین حقوق کیفری در کشورهای مختلف، به‌ویژه در ایران و افغانستان، نقش مهمی در حفظ حقوق فردی و اجتماعی ایفا می‌کند. این مفهوم به افراد اجازه می‌دهد تا در برابر تجاوزات غیرقانونی به جان، مال، ناموس و عرض خود یا دیگران واکنش نشان دهند، بدون آنکه به عنوان مجرم شناخته شوند. تحلیل تطبیقی قوانین ایران و افغانستان نشان می‌دهد که هر دو کشور به اهمیت دفاع مشروع در نظام حقوقی خود اذعان دارند و شرایط خاصی را برای تحقق آن تعیین کرده‌اند. در ایران، قانون‌گذار شرایط دفاع مشروع را به‌طور جامع در یک ماده قانونی بیان کرده است، در حالی که در افغانستان، این شرایط در مواد مختلف کد جزا ذکر شده است. این تفاوت در ساختار قانونی می‌تواند به درک بهتر و اجرای مؤثرتر دفاع مشروع کمک کند. با این حال، برخی از نکات قابل توجه در این تحقیق شامل عدم ذکر آبرو در قانون افغانستان و عدم شفافیت در تعریف برخی از شرایط دفاع مشروع است. این موارد می‌تواند به سردرگمی در اجرای قانون منجر

شود و نیاز به اصلاحات قانونی را نمایان می‌سازد. در نهایت، دفاع مشروع نه تنها به‌عنوان یک حق فردی، بلکه به‌عنوان یک وظیفه اجتماعی در برابر تجاوزات شناخته می‌شود. بنابراین، آگاهی از شرایط و محدودیت‌های آن برای شهروندان و همچنین قانون‌گذاران ضروری است، تا از سوءاستفاده‌های احتمالی جلوگیری شود و عدالت در جامعه برقرار گردد. این تحقیق می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای بررسی‌های بیشتر در زمینه حقوق کیفری و دفاع مشروع در کشورهای مختلف مورد استفاده قرار گیرد و به بهبود قوانین و رویه‌های قضایی کمک کند.

در کد جزای افغانستان و قانون مجازات ایران مسئله دفاع مشروع به‌عنوان یکی از علل موجه جرم مورد بحث و مطالعه قرار می‌گیرد. علل موجه جرم عملی است که انسان در شرایط و حالت خاص که قانون بیان کرده مرتکب گردد، جرم تلقی نمی‌شود. بنابراین اگر کسی مرتکب دفاع مشروع شد، رفتارش جرم تلقی نمی‌شود و شخص هیچ‌گونه مسئولیت جزایی و مدنی ندارد. دفاع مشروع زمانی محقق می‌شود که تجاوز به جان، ناموس، مال، عرض و آبروی انسان یا شخص دیگری باشد.

منابع

- اخلاقی، عبدالحسین، و هاشمی، محمدعلی. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی دفاع مشروع در حقوق جزای ایران و افغانستان. نشریه یافته‌های فقه قضایی، ۲(۴)، ۲۴-۳۵.
- اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۸۴). حقوق جزای عمومی (چاپ هشتم، ج. ۱). تهران: میزان.
- اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۹۶). حقوق جزای عمومی (چاپ ۵۳، ج. ۱). تهران: میزان.
- صانعی، پرویز. (۱۳۸۲). حقوق جزای عمومی. تهران: طرح نو.
- قانون جزای (کد جزا) افغانستان. (۱۳۹۶). کابل: وزارت عدلیه افغانستان.
- قانون مجازات اسلامی ایران. (۱۳۹۲). تهران: کمیسیون امور قضایی مجلس شورای اسلامی.
- منصورآبادی، عباس. (۱۳۹۶). حقوق جزای عمومی (چاپ اول). تهران: میزان.
- میرمحمد صادقی، حسین. (۱۳۹۶). جرایم علیه اشخاص (چاپ بیست و چهارم). تهران: میزان.
- میرمحمد صادقی، حسین. (۱۴۰۴). جرایم علیه تمامیت جسمانی اشخاص (چاپ سی و سوم). تهران: میزان.
- ناتری، محمدابراهیم شمس، و عبدالله یار، سعید. (۱۳۹۱). حالت ضرورت و دفاع مشروع. تهران: مجد.
- نوربها، رضا. (۱۳۸۳). زمینه حقوق جزای عمومی (چاپ یازدهم). تهران: کتابخانه گنج دانش.